

VU Research Portal

Amsterdamse kringen. Taalkunde en theologie rond 1700

Noordegraaf, J.

published in

'Teeckenrijcke Woorden' voor Henk Duits
2002

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Noordegraaf, J. (2002). Amsterdamse kringen. Taalkunde en theologie rond 1700. In F. de Bree, M. Spies, & R. Zemel (Eds.), *'Teeckenrijcke Woorden' voor Henk Duits* (pp. 235-252). Stichting Neerlandistiek VU/ Nodus Publikationen.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Amsterdamse kringen. Taalkunde en theologie rond 1700¹

Jan Noordegraaf

1. Inleiding

In zijn studie over de *Radical Enlightenment. The making of modernity* poneert de historicus Jonathan Israel de interessante stelling dat de Verlichting niet in Engeland of Frankrijk begonnen is, maar in het zeventiende-eeuwse Nederland haar startpunt had. In zijn verhaal speelt de toentertijd omstreden en als atheïst gebrandmerkte filosoof en lenzenslijper Benedictus de Spinoza (1632-1677) een centrale rol. Israel voert ons onder meer mee naar de “fraught world of philosophical debate in Amsterdam in the early 1680s, an arena where Spinozists and anti-Spinozists grappled unremittingly for the upper hand”.²

Een van degenen die enthousiast meededen aan die contemporaine discussie over wijsbegeerte, was de Amsterdammer Adriaen Verwer (ca.1655-1717), een *mercator sapiens* die ook het taalkundig debat niet schuwde. Want in het Amsterdam van rond 1700 bestonden er niet alleen wijsgerige debating clubs, maar waren er ook kringen waar taalkundige kwesties besproken werden. Adriaen Verwer en zijn jongere vriend Lambert ten Kate (1674-1731) waren naar alle waarschijnlijkheid lid van zo'n linguïstisch gezelschap.³ Ze moeten elkaar goed gekend hebben. Verwer woonde aan de Herengracht, “bij de Hartestraat”, terwijl Ten Kate op vijf minuten loopafstand woonde, aan de Keizersgracht. Beiden waren doopsgezinde kooplieden,

---

¹ Bewerking van een lezing die ik gehouden heb tijdens het Vierde Internationale Neerlandistiekcongres dat georganiseerd werd door de Universiteit van Pretoria in samenwerking met de Suider-Afrikaanse vereniging vir Neerlandistiek en de Nederlandse Taalunie te Dikhololo, Zuid-Afrika, 9-13 juli 2001. Met speciale dank aan Rienk H. Vermij (Universiteit Maastricht) voor waardevolle informatie en aan Igor van de Bilt (Philippine) voor inspirerende discussies over dit onderwerp.

² Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment. The making of modernity 1650-1750* (Oxford 2001) 309.

³ Cf. *Voor rede vatbaar. Tien voorredes uit het grammaticale werk van Van Hoogstraten, Nyloë, Moonen, Sewel, Ten Kate, Huydecoper (1700-1730)*. Ingeleid, van commentaar voorzien en uitgegeven door R.G.J. de Bonth en G.R.W. Dibbets (Amsterdam & Münster 1995) 115.

maatschappelijk betrokken en blijkens hun publicaties volop geïnteresseerd in theologische en taalkundige zaken.

In deze korte bijdrage wil ik laten zien hoe tegen de achtergrond van en in reactie op die talloze discussies bij hen verbanden zijn aan te wijzen tussen taalkunde en theologie. Ik begin maar bij de theologie, en werk daarna van een taalkundige tekst naar godsdienstige uitgangspunten terug.

2. Adriaen Verwer: bijbelplaatsen

Verwer was een “businessman of some erudition”, zegt Israel, en dat is zeker waar. Onder neerlandici is Verwer echter vooral bekend als taalkundige, met name als de auteur van de *Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica* uit 1707.⁴ Het is een interessant gegeven dat Verwer behoorde tot een groep Amsterdamse wiskundige amateurs die al omstreeks 1690 persoonlijk contact hadden met Britse volgelingen van Isaac Newton (1642-1727).⁵ Die Amsterdamse liefhebbers bestudeerden het werk van Newton met gretigheid en Verwer gebruikte de inzichten van de Engelse geleerde in z'n eigen werk. “Ego horam subsecivam libro Newtoni [sc. *Philosophiae naturalis principia mathematica* (1687), beter bekend als *Principia mathematica*, 1687] impendo”, schrijft Verwer in 1703 aan een van zijn Britse kennissen, “et mirabile viri illius ingenium obstupesco indes”.⁶ Dat was alles ruim voordat in 1714 een Amsterdamse *editio ultima, auctior et emendatior* van de *Principia* het licht zag en het newtonianisme door Herman Boerhaave (1668-1738) en door andere Nederlandse geleerden van de katheders werd verkondigd om zo over heel Europa verbreid te raken.

Verwers anti-Spinozatractaat *'t Mom-ansicht der Atheistery afgerukt door een verhandeling van den aangeboren stand der menschen* (1683) komt vanzelfsprekend in het grote werk van Jonathan Israel

---

⁴ Het boek werd geafficheerd als geschreven door een ‘Anonymus Batavus’: *Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica; deprompta ex Adversariis Anonymi Batavi: In Usam Proximi Amici* (Amsterdam 1707). Een tweede editie, bezorgd door E. van Driel, verscheen in 1783. Van beide uitgaven zijn thans Nederlandse vertalingen beschikbaar, en van de uitgave-1783 ook een fotomechanische herdruk. Zie over Adriaen Verwer onder meer Igor van de Bilt en Jan Noordegraaf, ‘Verwer, Kluit en de achttiende-eeuwse Nederlandse taalkunde’ in Adriaen Verwer, *Letterkonstige, dichtkonstige en redenkonstige schetse van de Nederduitsche tale. Uit het Latijn vertaald door A. Kluit naar de editie-1707*. Ingeleid en bezorgd door Igor van de Bilt en Jan Noordegraaf. (Amsterdam & Münster 2000), vii-xxxii, en de daar genoemde literatuur.

⁵ Cf. Rienk Vermij, ‘At the origin of the Newtonian ideology. The role of Dutch mathematical amateurs’ (unpubl. ms.); idem, *Secularisering en natuurwetenschap in de zeventiende en achttiende eeuw: Bernard Nieuwentijt* (Amsterdam & Atlanta 1991) 114-115.

⁶ “Ik besteed elk resterend uur aan het boek van Newton [...] en met de dag sta ik meer en meer versteld van de geest van die man”. Cf. Stephen Jordan Rigaud, *Correspondence of scientific men of the seventeenth century* (Oxford 1841; repr. Hildesheim 1965) 250.

aan de orde.⁷ Ik richt me bij deze gelegenheid op enkele aspecten van de voorrede van Verwers *Inleiding tot de Christelyke Gods-geleertheit* (1698), een bij neerlandici minder bekend boekje dat Verwer eigenlijk voor zijn kinderen geschreven had en waarvan hij ook een exemplaar aan Newton heeft (willen) doen toekomen.⁸ Hij beroept zich in deze *Inleiding* expliciet op diens *Wiskunstige gronden der Natuerkennisse*, en wel voor een godsbewijs: de baan van de zon, maan en de planten gaat in ovalen, niet in cirkels. Dat vindt Verwer opmerkelijk – daar moet wel een “bestierder” aan te pas komen “die buiten deselve dingen bestaet”.⁹ En aan het slot poneert hij een godsbewijs *dialecto Newtoniana*, in de “Newtoniaanse taal”, nl. een wiskundige formule.¹⁰

---

⁷ Israel, *Radical Enlightenment*, 309-310. Hij verwijst daarbij onder meer naar de studie van Gerrit H. Jongeneelen, ‘Disguised Spinozism in Adriaen Verwer’s *Momaensicht*’ in: Wieb van Bunge and Wim Klever eds., *Disguised and Overt Spinozism around 1700. Papers Presented at the International Colloquium held at Rotterdam, 5-8 October 1994* (Leiden etc. 1996), 15-21, maar over het artikel van Anthony J. Klijsmit, ‘Spinoza en Verwer. Een zeventiende-eeuws meningsverschil over de grondslagen van de wetenschap’, verschenen in Jan Noordegraaf en Roel Zemel red., *Accidentia. Taal- en letteroefeningen voor Jan Knol* (Amsterdam 1991) 9-20, hanteert Israel een *silentium doctum*.

⁸ In 1703 schrijft hij aan zijn Britse correspondent, de Schotse wiskundige David Gregory (1661-1708), die in 1691 hoogleraar astronomie in Oxford was geworden: “Vellem et Newtonum haec posse persentire. Moncriefio trado exemplar ei perferendum” (Ik zou willen dat ook Newton dit ten volle kon bestuderen. Ik overhandig Moncriefius een exemplaar om aan hem te geven). Cf. Rigaud, *Correspondence*, 253. Zoals gezegd, Verwer schuwde de persoonlijke gedachteswisseling niet. Wat betreft Prediker 8:16-17 bijvoorbeeld had hij de gelegenheid te baat genomen om “met Joodsche geleerden” [Amsterdamse rabbijnen?] deze “schriftuur plaets [...] aendagtig uyttepluyzen” (Verwer, *Inleiding*, 12). Ook had hij begin jaren tachtig voor het schrijven van zijn *Mom-ansicht* enkele bejaarde spinozisten geïnterviewd, “eenige verstandigen [deskundigen], nu meest al overleden”. Zie Adriaen Verwer, *’t Mom-aensicht der Atheistery Afgerukt door een Verhandeling van den Aengeboren Stand der Menschen, vervattende niet alleen een Betoogh van de Rechtsinnige Stelling; maar ook voornamentlijk een Grondige Wederlegging van de tegenstrijdige Waen-gevoelens en in ’t bysonder van de geheele Sede-Konst Van Benedictus de Spinoza* (Amsterdam 1683), *3v.

⁹ Adriaen Verwer, *Inleiding tot de Christelyke Gods-geleertheit* (Amsterdam 1698), 13. Voor de achtergrond van een dergelijke opmerking zie Rienk Vermij, ‘Wetenschap en geloof: licht en duisternis?’ in: Bert Theunissen e.a., *Newtons God en Mendels bastaarden. Nieuwe visies op de ‘helden van de wetenschap’*. Amsterdam & Leuven 1997) 153-169, aldaar 166. Newton heeft het in zijn vermaarde, aan de tweede druk (1713) toegevoegde “General Scholium” over een “intelligent and powerful Being” van wie “this most beautiful system of the sun, planets and comet” is uitgegaan. Cf. Isaac Newton, *Mathematical Principles of Natural Philosophy and his System of the World*. Transl. into English by Andrew Motte in 1729. Ed. by Florian Cajori (5th printing, Berkely & Los Angeles 1962). Volume Two: *The System of the World*, 544.

¹⁰ In zijn brief aan David Gregory tracht Verwer deze “enigmatic formula” - het woord is van Vermij - uit te leggen. Verwer vindt het overigens maar vervelend dat Gregory het Nederlands niet goed beheerst: “Taedet me quod tantus non es in lingua Batava, ut libellum meum *Inleiding tot de Christelyke Godsgeleertheit* intelligas”. Hij hoopt dat Gregory in Oxford een Nederlander zal vinden die hem de inhoud van z'n boekje kan uitleggen (“Invenies quidam Oxonii Hollandum aliquem, qui tibi argumenta libelli explicaverit”). Cf. Rigaud, *Correspondence*, 250-252. Schreef hij enkele jaren later mede met het oog op die internationale toegankelijkheid zijn *Idea* in het Latijn? De classicus Everhardus van Driel (c. 1758-1803), rector van de Latijnse school te Goes en bezorger van de tweede uitgave van de *Idea*, vond het Latijn van Verwer maar ‘weinig elegant’ geschreven (parum concinne scriptum). Zie Adriaen Verwer, *Schets van de Nederlandse taal. Grammatica, poetica en retorica*. Naar de editie van E. van Driel vertaald door J. Knol. Met een fotomechanische herdruk van de editie 1783 (Amsterdam & Münster: 1996) [*1v]. Het woord ‘taedet’ (het

Maar wat moet je als taalkundige nu met zo'n christelijke apologie? Wel, in eerste instantie blijft bij de lectuur even haken wat Verwer aan het eind van z'n "Voorreden" stelt, namelijk dat je inzake godsdienst een bepaalde "stand" kunt bereiken waarin de noodzaak van allerlei leerplichten, "die tot volmaking der Heiligen, tot het werk der bediening en tot opbouwinge van zijn lichaam" nodig zijn, "(even als de *Letterkunst* en 't *Woordenboek* onder de kenners van een tael), vanselfs komt op te houden". Verwer verwijst hier ter verduidelijking van zijn betoog kort maar krachtig naar de taalkunde: spraakkunst en woordenboek zijn hulpmiddelen voor het bereiken van laten we maar zeggen een volmaakt taalgebruik. In de tweede plaats doet Verwer in de voorrede van de *Inleiding* uitspraken die een wijdere methodologische relevantie lijken te hebben dan voor zijn theologisch traktaat alleen. Ik ga kort in op twee van de bijbelplaatsen waarmee Verwer zich wetenschapstheoretisch positioneert. Ze komen uit het Nieuwe Testament; een uit de pseudo-paulijnse brief aan de Efeziërs¹¹, de andere uit de brief van Paulus aan de Romeinen.

Het eerste citaat komt uit Efeziërs 4:16. De context is deze dat Verwer "stuxgewijze kennis" als zinloos afwijst. "Men moet sijn best doen om nopende de Godsgeleertheit een bevatting te krijgen by manier van geheele stelling [*in margine: systema*], in welke het achterste op het voorste sluit en dat lanx een draed; een bevatting waer men weet afteleyden (soo als 't de Apostel uitdrukt) [*in margine: Ephes. iv:16*] *hoedanig het gebeele lichaem van Christus bequamelijk samengevoegd door alle voegselen der toebrenge, na de werking van een gelyk lid in sijne mate, sijnen wasdom become tot sijns selfs opbouwinge: met een woord; men moet doordringen tot die fundamenten waer op de texten self rusten*".¹²

In de Griekse tekst nu staat voor *lichaam* het woord *σῶμα* (lat. *corpus*) en volgens de traditie wijst dat uit naar de cohesie van de kerkelijke gemeente. Maar, zoals Van Kooten recentelijk in een interessant betoog aannemelijk heeft gemaakt, dit citaat dient in het licht van in de eerste eeuwen AD onder christelijke intellectuelen gangbare opvattingen ook natuurwetenschappelijk-

---

walgt me) in de brief aan Gregory lijkt me zo'n voorbeeld van een minder gelukkige woordkeuze.

¹¹ Net als de *Brief aan de Colossenzen* behoort ook de *Brief aan de Efeziërs* tot het genre der pseudepigrafie. *Colossenzen* is geschreven omstreeks 80 AD en *Efeziërs* ergens tussen 80 en 140 AD. Deze brieven, traditioneel aan de apostel Paulus toegeschreven, zijn dus pseudo-paulijnse geschriften. De auteur van *Efeziërs* is afhankelijk van die van *Colossenzen*: je kunt spreken van een structurele bewerking. Het waarom van die bewerking kan het best verklaard worden binnen de context van de toenmalige Grieks-Romeinse kosmologie. De briefschrijvers sluiten aan bij de door Paulus uiteengezette kosmologie, die al sterk gehelleniseerd was. Zie voor dit alles G.H. van Kooten, *The Pauline Debate on the Cosmos: Graeco-Roman Cosmology and Jewish Eschatology in Paul and in the Pseudo-Pauline Letters to the Colossians and the Ephesians* (Diss. Leiden 2001), passim.

¹² Verwer, *Inleiding*, 8*. Voor de duidelijkheid geef ik ook de versie in de Groot Nieuws-vertaling: "Aan hem ontleent het hele lichaam zijn samenhang en onderling verband. Het groeit door de juiste werkzaamheid van ieder lichaamsdeel en het bouwt zichzelf op door de liefde".

kosmologisch geïnterpreteerd te worden.¹³ Kort gezegd: geborgd in Christus zit de wereld, de kosmos, als schepping Gods consistent en samenhangend in elkaar - $\pi\acute{\alpha}\nu \tau\acute{o} \sigma\acute{\omega}\mu\alpha$ συναρμολογούμενον καὶ συμβιβασζόμενον δια πάσης ἄφης zoals Efeziërs het zegt. En, zou ik eraan toe willen voegen, als onderdeel van Gods schepping zal de taal ook wel de nodige samenhang vertonen. Je zou dan ook op Verwers uitspraak over de godgeleerdheid kunnen variëren - en daarmee extrapoleren: “Men moet zijn best doen om nopende de *Letterkunst* een bevassing te krijgen by manier van geheele stelling [systema]”.¹⁴

De beeldspraak van het lichaam en zijn leden was in de theologie een veel gebruikte topos. Zoals gezegd diende ze enerzijds om de organische eenheid te karakteriseren die de individuele gelovigen met de Kerk vormden, anderzijds vond ze in de theologische didactiek veelvuldige toepassing. Als daar van *corpus integrum doctrinae* sprake was, bedoelde men het organisch geheel van alle geloofsartikelen waarop de christelijke leer berust. *Corpus doctrinae* wordt dan gelijkgesteld met *systema*. Het begrip ‘systeem’ ter aanduiding van een organisch geheel werd in de theologie en in de filosofie snel gangbaar na het begin van de zeventiende eeuw. De Duitse filosoof Christian Wolff (1679-1754) bijvoorbeeld vergelijkt in 1750 “System” met de “Zusammenhange der Organe, der deren richtig gelagerte Ordnung voraussetzt, den menschlichen Körper darstellt”. De vraag of dit theologisch-filosofisch systeembegrip al dan niet direct met de structuralistische ideeën van Ferdinand de Saussure in verband mag worden gebracht, zoals in de literatuur wel is gesuggereerd, laat ik hier verder rusten.¹⁵

Mijn idee is dat er in de achttiende-eeuwse taalkunde een bepaalde systeem- of structuuropvatting aanwezig is. *Dix-huitièmistes* als Daniel Droixhe hebben dan ook gesproken van een ‘orientation structurale’ van de achttiende-eeuwse linguïstiek, en je kan die in de contemporaine geschriften onder meer verbeeld zien als een taaltuin, bijvoorbeeld bij Verwers leerling Lambert ten Kate. Een ‘taaltuin’ is niet een willekeurige metafoor, maar ziet op de taal als een samenhangend geheel, niet als een verzameling losse woorden.¹⁶

---

¹³ Zie hierover Van Kooten, *The Pauline Debate*, 3-97 en 135-186.

¹⁴ Wie deze overstap naar de taalkunde al te abrupt vindt, bedenke dat de *regulae philosophandi* in Newtons *Principia mathematica* in eerste instantie opgezet waren om te komen tot een interpretatie van de beeldspraak in de Openbaring van Johannes, waarbij Newton de droom als een fundamentele metafoor beschouwde. Zie Maurizio Mamiani, ‘Newton and the baroque’, *Universitas. Newsletter of the International Centre for the History of Universities and Science* 13 (2000) 1-8.

¹⁵ K.H. Rensch, ‘Organism-System-Struktur in der Sprachwissenschaft’. *Phonetica* 16 (1967) 71-84, aldaar 79-80.

¹⁶ Zie hiervoor onder meer Jan Noordegraaf, ‘In the shadow of the language garden’ in: Sheila Embleton, John E. Joseph & Hans-Josef Niederehe eds., *The Emergence of the Modern Language Sciences: Studies on the transition from historical-comparative to structural linguistics in honour of E.F. Konrad Koerner*. Vol. I: *Historiographical perspectives* (Amsterdam & Philadelphia 1999) 13-25.

Een tweede prominente bijbelplaats bij Verwer is Romeinen 1:20. Hoe kom je tot kennis, is nu de vraag. De waarheden van de godsdienst, zegt Verwer het de apostel Paulus na, zijn die waarheden die “vande scheppinge der wereld aen uyt de geschapene dingen verstaan en doorsien werden: dat is, die door de gesonde Reden t’allen tijde gantsch bekrachtigt zijn geweest”¹⁷ - τὰ γὰρ ἀόρατα αὐτοῦ ἀπὸ κτισέως κόσμου τοῖς ποιήμασιν νοούμενα καθορᾶται. Uit “de geschapene dingen”, de *poiëmata*, kun je dus met het verstand waarheden afleiden over de *aorata*, de niet-waarneembare zaken. Generaliserend: uit wat je kunt zien en waarnemen, kun je afleiden hoe het met de onzienlijke zaken is gesteld, en dat niet alleen in de godgeleerdheid, zo lijkt me. Ik interpreteer een en ander als een aanwijzing ten gunste van een empirisch-inductieve aanpak. De mens, beelddrager Gods, kan God in diens schepping na-denken, zo is de gedachte, en via experimenteel onderzoek (niet via de cartesische *a priori* filosofie) de wetten ontdekken die Hij, *omnium veritatum fons* (Van Musschenbroek), in de natuur gelegd heeft.

In het voorwoord van zijn *Idea* zegt Verwer in 1707 dan ook dat de taalwetten hier niet “in het brein [*e cerebro*] verzonnen” zijn, “maar uit den diepsten grond der tale zelf en deszelfs recht gebruik te berde gebracht worden”.¹⁸ Geen grootse deductieve systemen dus; er dient niets verzonnen te worden, gewoon onbevooroordeeld waarnemen is het devies. Elders noteert Verwer dat de taalkundige in de eerste plaats feiten moet verzamelen, “een Letterkunst moet eigentlijk wezen een *berichtschrift*”, niet anders dan “eene Lantkaart, welke den reiziger vertoont niet des Uitgevers *eigene schikking* der wegen en stroomen; ende hoedanig men die, een nieuw Land stigende, voeglijxt verdeelen moest; maer in ’t tegendeel der zelve waeragtige en dadelijke strekking, ’t zy hoedanig die ook loope”.¹⁹ Aan de hand van waarnemingen stelt de taalkundige een “*hypothesis*” op, die steeds aan de taalfeiten moet worden getoetst. De op te stellen regels moeten algemeen zijn en alle verschijnselen verantwoorden: “Ik houde van geene gefabrijkte regelen, die zoo vele exceptien overlaten, alsze groot zijn” zegt Verwer.²⁰ En als in de gevonden

---

¹⁷ Verwer, *Inleiding*, 9. In de Groot Nieuws-vertaling heet het: “Want sinds hij de wereld heeft geschapen, kunnen ze [de mensen] met hun verstand zijn onzichtbare eigenschappen uit de schepping opmaken”.

¹⁸ Ik citeer de vertaling uit 1759: Adriaen Verwer, *Letterkonstige, dichtkonstige en redenkonstige schetse van de Nederduitsche tale*, 10.

¹⁹ Cf. Van de Bilt en Noordegraaf, ‘Verwer, Kluit en de achttiende-eeuwse Nederlandse taalkunde’, xiii-xiv.

²⁰ Adriaen Verwer, *Brief aen den Heere Adriaen Reland, professor der Oostersche talen in de Academie tot Utrecht, vanden Schryver der Linguae Belgicae Idea Grammatica; &c. tot rekenschap vande Aenmerkingen vanden Heer Arnold Moonen op dezelve Idea; en van ’t richtig Nederduitsch, zoo als door onze Hooge Overbeidt gebruikt is in Hare nieuwe overzetting des Bybels* (Utrecht 1709) 32. Merk op dat de frontispiece van Ten Kates *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* diens reactie op deze uitspraak fraai illustreert. Twee op een bank gezeten disputerende mannen (Ten Kate en Verwer) buigen zich over een landkaart. Beneden in de linkerhoek zie je een lint waarop staat ‘qui quaerit invenit’, wie zoekt die vindt; en centraal op de voorgrond onderaan scheurt een enigszins zwaarlijvig engeltje een stuk papier doormidden waarop te lezen staat: ‘Daer

verschijnselen regelmaat te vinden is, mag men op basis van analogie aannemen dat die regelmaat algemeen is en ook voor nog niet waargenomen verschijnselen geldt, volgens het “naturelijk axioma, *Dat gelijk uit gelijk voortkomt*”, zoals Verwer in 1709 stelt.²¹ Dat “naturelijk axioma” is afkomstig uit Newtons *Principia mathematica*; het staat in een van diens *regulae philosophandi*.²² Zo propageerde Verwer wellicht als eerste in Nederland “les principes du newtonianisme linguistique”.²³

3. Het wereldbeeld van Lambert ten Kate²⁴

Toen de Frankfurter jurist en bibliofiel Zacharias Conrad von Uffenbach (1683-1734) in de koude maanden februari en maart van het jaar 1711 met zijn jongere broer Johann Friedrich (1687-1769) tijdens een *Bibliothekreise* een aantal weken in Amsterdam verbleef om zijn ontzaglijke boekenverzameling nog wat aan te vullen, nam hij de gelegenheid te baat om ook een bezoek te brengen aan Lambert ten Kate, teneinde diens uitgebreide kunstverzameling te bekijken.

Den 19. Mart. Morgens fuhren wir zu Herrn Lambert Tenkaaten, einem Mennonisten. Er handelt zwar eigentlich mit Korn, ist aber ein sehr höflicher, curiöser und dabey sehr gelehrter Mann.

---

is geen Regel zonder exceptie’. Niet zonder tevredenheid stelt Ten Kate in zijn “Voorreden” dat naar zijn onderzoekingen uitwezen “het gemeene zeggen van *daer is geen Regel zonder exceptie* bij onze Tael geene proef meer kan houden, alzo de Uitzonderingen zo schaers zijn geworden, en, na de rijklijkheid der gevallen te rekenen, genoegsaem als tot niet zijn versmolten”.

²¹ Verwer, *Brief aen den Heere Adriaen Reland*, 36.

²² Newton had in het derde boek van zijn *Principia* enkele *regulae philosophandi* (‘rules of reasoning in philosophy’) opgesteld. Regel II luidt in de Engelse vertaling van 1729: “Therefore to the same natural effect we must, as far as possible, assign the same causes”. Cf. Newton, *Mathematical Principles*, 398.

²³ Georges Gusdorf, *Les sciences humaines et la conscience occidentale*. VI. *L'avènement des sciences humaines au siècle des lumières* (Paris 1973) 295. Hij gewaagt van een “linguistique newtonienne” die de “linguistique cartésienne” gaat vervangen. Zie ook Reinier Salverda, ‘Newtonian Linguistics. The Contribution of Lambert ten Kate (1674-1731) to the Study of Language’ in: Maire C. Davies, John Flood and David N. Yeandle eds., ‘*Proper Words in Proper Places*.’ *Studies in Lexicology and Lexicography in honour of William Jervis Jones*. (Stuttgart 2001), 115-132. Zoals de ondertitel van zijn opstel al aangeeft, beperkt Salverda zich tot de taalstudie van Verwers jongere vriend.

²⁴ Zie voor een handzame introductie tot deze taalkundige mijn ‘Inleiding tot Lambert ten Kate (1674-1731)’ in Jan Noordegraaf, *Van Hemsterhuis tot Stutterheim. Over wetenschapsgeschiedenis* (Münster 2000) 39-61 en het in de vorige noot genoemde artikel van Salverda.

Er werd die ochtend in het huis van Ten Kate op de Keizersgracht uitvoerig gesproken en gediscussieerd, niet alleen over kunstvoorwerpen, maar ook over Ten Kates collectie van “etwa sechzig Gläzer mit allerhand Thieren in Weingeist”, waaronder een grote leguaan. Toen het gesprek ten einde liep, informeerde Ten Kate of de beide heren “auch Liebhaber von den alten ‘Talen’ oder Sprachen wären und verehrte uns sein Tractätgen, so er unter dem Titul: ‘Gemeenschap tusschen de Gootsche en de Nederlandtse taal’, Amsterdam 1710 in 4° edirt”.

Ich zeigte ihm, dasz ich solches allerdings zu kaufen bemerkt hätte; weil aber sein Name nicht auf dem Titul, sondern nur mit den Initial-Buchstaben sich am Ende des vorangesetzten Briefs befindet habe ich nicht gewusst, dasz er das geschrieben.²⁵

Ten Kates *Gemeenschap tusschen de Gottische spraeke en de Nederduytche* was in het voorjaar van 1710 in Amsterdam van de pers gekomen. Achteraf bezien is dit boekje slechts de opmaat geweest tot zijn befaamde *Aenleiding tot de Kennisse van het Verbevene Deel der Nederduytche Sprake, waer in Hare zekerste Grondslag, edelste Kragt, nuttelijkste Onderscheiding, en geregeldste Afleiding overwogen en naegespoort, en tegen het Allervoornaemste der Verouderde en Nog-levende Taelverwanten, als 't Oude MOESO-GOTTHISCH, FRANK-DUITSCH, en ANGEL-SAXISCH, benefens het Hedendaegsche HOOG-DUITSCH en YSLANDSCH, vergeleken word*, een boek dat in 1723 van de pers zou komen. De *Aenleiding* bestaat uit twee delen, elk van ongeveer 750 pagina's. Tezamen bieden deze volumineuze kwartijnen de eerste historische grammatica van het Nederlands, de concepten ‘historisch’, ‘grammatica’, en ‘Nederlands’ opgevat in zeer ruime zin.²⁶

Het eerste deel bevat een informatieve voorrede, waarin de inhoud van het boek wordt uiteengezet. Dit eerste deel is in belangrijke mate gevuld met een veertiental dialogen tussen N. (Anonymus Batavus, *sc.* Adriaen Verwer) en L. (Lambert ten Kate),²⁷ waarin de gesprekspartners onder meer het belang van de taalkunde, de verspreiding van de talen in Europa, de Nederlandse spraakklanken, en de verbuigingen en vervoegingen van het Nederlands de revue laten passeren. Behalve een achttal aanhangsels vindt men een diepgravende verhandeling die een volledige vergelijkende beschrijving biedt van het systeem van de onregelmatige werkwoorden in het

---

²⁵ Naar C.L. ten Cate, *Lambert ten Kate Hermansz. (1674-1731). Taalgeleerde en kunst-minnaar* (Utrecht 1987) 97. Voor Amsterdammers zal wel duidelijk geweest zijn wie er achter de initialen ‘L.t.K.H.’^{nsz.} schuilging.

²⁶ Eind 2001 verscheen een herdruk van de *Aenleiding*, voorzien van een inleiding van Jan Noordegraaf en Marijke van der Wal, waarin *the state of the art* inzake de Ten Katestudie uiteen is gezet. Ook wordt daar ingegaan op Ten Kates empirisch-inductieve werkwijze.

²⁷ L. wordt in de eerste redewisseling expliciet aangeduid als auteur van de *Gemeenschap*, terwijl N. wordt beschreven als “iemand, die reeds zo veel Letterkennis bezit”. Of er bij N. eventueel sprake is van epische concentratie en in hoeverre de redewisselingen gefingeerd c.q. gestileerd zijn, is stof voor nader onderzoek.

Nederlands, Gotisch, Oudhoogduits, Angelsaksisch, Nieuwhoogduits, het Fries en het IJslands. Ten Kate toonde aan dat deze werkwoorden zeker geen afwijkend type van vervoeging vormden, maar onderworpen waren aan regels die niet alleen op het Gotisch van toepassing waren, maar voor alle takken van het Germaans golden.

Het tweede deel biedt een etymologisch woordenboek, opgezet op basis van het in het eerste deel verzamelde materiaal en volgens de beginselen die daarin waren toegepast waren. Twee inleidende verhandelingen met een honderd pagina's tellende bespreking van de grondslagen van de wetenschappelijke etymologie worden gevolgd door twee lange alfabetisch opgezette lijsten van Germaanse woorden die afgeleid waren van de wortels van sterke werkwoorden. Dit specimen van een *Lexicon Etymologicum* bevat zo'n 20000 Nederlandse woorden en zo'n 20000 woorden uit andere talen.

Zoveel is wel zeker, de *Aenleiding* is een vrij 'technisch' boek, met daarin belangwekkende taalkundige ontdekkingen (onder meer de Ablaut) en veel linguïstische data en beschrijving. Het valt dan ook even op als je in het eerste deel ziet dat de "Tweede Redewisseling" tussen N. en L., een dialoog van meer dan drieduizend woorden, gewijd is aan de "Lof der sprake, of heerlykheid en waerde der spraek-voering" (pp. 6-12). Waarom in een dergelijk boek een uitvoerige lofzang op de taal aangeheven? De motivering voor deze dialoog, die afgesloten is in maart 1711, is volgens de "Voorreden tot den lezer" deze: "om te weten of het onderwerp [de Nederlandse taalkunde] zo veel arbeid en aendagt verdient". Wie het stuk vluchtig doorleest, kan de indruk krijgen van een godvruchtig betoog over taal als geschenk van een alwijze Schepper.²⁸ Een verplicht retorisch nummer voor de vrome doopsgezinde die Ten Kate nu eenmaal was?

Dat geloof ik eigenlijk niet. Lambert ten Kate is een secuur en bekwaam scenarist; die tweede redewisseling is niet zo maar een religieus ingekleurd schaamlapje voor een uit de hand gelopen hobby. Wat hoorde de tijdgenoot meeklinken toen hij die tekst las, kan men zich afvragen. Geprangd door het Procrustesbed van een feestelijke bijdrage beperk ik me tot één thema: het verschil tussen mens en dier. Twee citaten uit die tweede redewisseling:

Verbeeld u eens met mij een samenvloed van menschen, onder welke niemand ooit geweest ware die spreken konde, wat zou' m'er veel anders van verwagten kunnen dan van 't *stomme gedierte?* (p. 6; mijn curs.)

Wat was de Mensch tog zonder Sprake? wat de Gezelligheid? wat de Gemeenschap? Geene Overeenkomsten, geene Wetten konden 'er plaets hebben, geen Mededeeling van gedagten, geen Onderwijzing nog aenqueking van Wetenschap, of van een goed gebruik der Rede. Afgescheidene Holen, schuilhoeken in de Bosschen om zijnen

---

²⁸ Voor Ten Kate was de taal een "Goddelijke gave"; "gevoed met de melk der Rede" was de ontwikkeling en uitbreiding ervan overgelaten aan de mens (9-10).

magtiger Medemensh te ontwijken, waren hem eigener dan de Bijwooning; zo hij ergens in van 't wilde dier nog verschilde, 't zou in overmaet van verwoedheid [woestheid, wildheid] moeten bestaan, om dat de geweldigste driften door schranderheid gestijft [versterkt] zouden worden. O! Helsche gevolgen van een algemeene Stomheid! (p. 7; mijn curs.)

Zonder taal is de mens niets meer dan het dier. Zou hij nog ergens in van de dieren verschillen, dan zou dat in mate van “verwoedheid” moeten zijn, omdat de aandriften door zijn schranderheid versterkt zouden worden. Met andere woorden, zonder taal zou de mens slechts gradueel verschillen van het dier.

Taal als *nota discriminis*, als cruciaal teken des ondersheids. Het deed me allemaal denken aan negentiende-eeuwse polemieken waarbij sommige taalkundigen de taal beschouwden als de laatste verdedigingslinie tegen de oprukkende evolutietheorie van Darwin. In z'n indertijd bijzonder populaire *Lectures on the Science of Language* (1861-1863) bijvoorbeeld keert de Oxfordse linguïst Max Müller (1823-1900) zich scherp tegen Charles Darwin (1809-1882). “Where, then, is the difference between brute [dier] and man?” - de taal is onze laatste schans: “language is our Rubicon and no brute will dare to cross it”.²⁹ Dat is duidelijke taal. Maar wie is nu Ten Kates *bad guy*? Daarvoor wijk ik even uit naar twee andere geschriften van Ten Kate, een boek uit 1716 en een uit 1728.

__ In 1716 verscheen Ten Kates Nederlandse bewerking van George Cheyne (1671-1743), *Philosophical Principles of Natural Religion* (London 1705, 2e ed. 1715), een boek geschreven in de lijn van Newton. Het droeg de titel *De Schepper en Zyn Bestier te kennen in Zyne Schepselen; Volgens het Licht der Reden en Wiskonst. Tot Opbouw van Eerbiedigen Godsdienst en Vernietiging van alle Grondslag van Atheistery*. Ten Kate had in 1715 een samenvatting ervan gelezen in de *Bibliothèque Ancienne et Moderne*; die was van de hand van een kennis, de vermaarde Amsterdamse tijdschriftredacteur Jean Le Clerc (Johannes Clericus, 1657-1736).³⁰ Bij Cheyne zag Ten Kate onder woorden gebracht wat hij zelf ook altijd al had gedacht en altijd al had willen opschrijven. Hij besloot

---

²⁹ Zie over deze problematiek Jan Noordegraaf, *Oorsprong en ideaal. Opstellen over taalzoekers* (Münster 1995) 13-37.

³⁰ Zie over hem A.N.M. Wijngaards, *De 'Bibliothèque Choisie' van Jean Le Clerc. Een Amsterdams geleerdentijdschrift uit de jaren 1703-1713*. Amsterdam & Maarssen 1986. Diss. Nijmegen.

prompt om het boek te bewerken,³¹ “ten welgevalle van myne vrienden”³² en “niettegenstaande myne bezigheden my aan ander werk riepen” - hij was immers druk bezig met het schrijven van de *Aenleiding*.³³ Vlotte bewerking van dit stuk vond hij blijkbaar belangrijk genoeg om er de taalkunde enkele maanden voor opzij te zetten. Zijn “Uyttreksel uyt het Engelsche Tractaat van Dr. GEORGE CHEYNE, vervattende de *Philosophische Beginselen der Natuerkunde, en de Bewyzen van GODSDIENST daar uyt spruytende*” was “verrykt met aenmerkelyke aenteekeningen van den Uyttrekker en Vertaelder”.

Ten Kate keert zich in dit boek scherp tegen Descartes.³⁴ De “Cartesiaensche Mechanica kreeg met der tyd zo groot een toejuyching en aenhang, dat men bynae voor geen Natuerkunde meer rekende, 't gene op de leest niet geschoeyt waer”, constateert hij met verbijstering. Hij gelooft er niet in. In het voorwoord prijst hij zowel Christiaan Huygens als Isaac Newton, maar hekelt de “gebreklykheid” van het cartesiaanse “mechanismus”: men “vermaakte zig in een Mengsel van onbeproofde Gissingen, niettegenstaande men, om voorzigtig te gaen, niets behoorde te onderstellen, dan 't gene men door kennelyke Proeven en Ondervindingen kan bewezen”. Die “Harsenschildery van Ketenwerk” berustte niet op ervaring of langdurige wetenschapsbeoefening, “maar steeds op een blood zeggen, of Onderstellen van eygen goeddunken”. Het stelsel van Newton is beslist superieur aan dat van Descartes, oordeelt Ten Kate. Uit alles blijkt de “Almagt en de Alwetendheid” van de Schepper, ook uit het menselijk gestel. In zijn kritiek op dat “schadelyke Mechanismus”, dat hij beschouwde als afstotend en gevaarlijk, in het bijzonder voor “de Jonkheyd”, betoonde hij zich de vrome doopsgezinde die hij altijd is geweest.³⁵

---

³¹ “Mr. Ten Kaaten ayant lû l'Extrait, qu'on a donné dans le III. Tome de cette *Bibliothèque Ancienne & Moderne*, de la I. Partie du Livre de Mr. *Cheyne*, dont je viens de parler, résolut de traduire cet endroit en Flamand [...] il crut, avec raison, devoir recourir à l'Original, pour en tirer ce qu'il trouveroit à propos”, schrijft Le Clerc in zijn bespreking van Ten Kates boek in de *Bibliothèque Ancienne et Moderne*, tome IV (1715 [sic]), partie seconde, 446-450, aldaar 447. Het is overigens opmerkelijk dat Le Clerc in zijn tijdschrift een Nederlandstalig boek bespreekt. “Klaarblijkelijk achtte hij het belang van een dergelijke uitgave bijzonder groot” (Vermij, *Secularisering*, 108).

³² Onder wie ongetwijfeld Verwer. Cheyne behoorde tot de groep Schotse newtonianen, met wie deze contacten onderhield (Vermij, *Secularisering*, 114).

³³ Hij zal in het najaar van 1715 aan het boek gewerkt hebben; in de *Aenleiding* zijn geen stukken die gedagtekend zijn tussen augustus 1715 en januari 1716. Cf. De Bonth en Dibbets, *Voor rede vatbaar*, 117.

³⁴ Van Spinoza en zijn ‘genaemden God’ blijkt Ten Kate (*5r) overigens evenmin gecharmeerd.

³⁵ In zijn recensie noteert Le Clerc: “Son dessein est de voir la nécessité de reconnoître un Créateur, par ses Ouvrages [...] (447). Le Traducteur, qui entend fort bien la Philosophie & les Mathematiques, y a ajouté une Préface très-judicieuse; ou il fait voir, en peu des mots, les défauts des principes de *Descartes*, à l'égard de la formation de toutes choses, & la maniere dont Mr. le Chevalier *Newton* les a decouverts, par les principes opposez, qu'il a établis” (449). Voor Ten Kate is het evident ten dat de wetenschap direct of indirect moet leiden tot onze “Oorsprong”; anders is ze gewoon een der “Ydelheden”, en indien misbruikt, het “vuylste vergift onzer Ziele”.

We schrijven 1728. Ten Kates *Drie gewigtige bedenkingen des gemoeds, benevens de weg tot heil, alsmede eenige zededichten door H. T. K. Jr.* verschijnt in Amsterdam bij Isaak Tirion.³⁶ Het boek bevat een drietal ernstige beschouwingen van zijn hand, geschreven in de jaren 1725-1727. Ten Kate geeft er laat ik maar zeggen religieus geïnspireerde antropologische beschouwingen ten beste over de ootmoedigheid, de talent-beschouwing en de verplichte wandeling met God. Wat is de mens, waar staat de mens, vraagt hij zich af. Planten kunnen groeien, dieren kunnen in hun voedsel voorzien, maar aan de mens is daarenboven een aantal “talenten” geschonken: “bestierkracht”, verstand, oordeel, overleg en ook de “leerzaamheid”. Met dat laatste kunnen we niet alleen het innerlijk van de mens bestuderen, maar ook wat buiten hem is. Bovendien kunnen we ermee “de innerlyke Meening en zin der Woorden in 't Spraekgebruik leeren toepassen”, en “het innerlyk Verband of Weefsel der dingen” doorzien. Het zijn vermogens die het dier allemaal mist.

Hoe verhoudt Ten Kates visie zich nu tot het cartesiaanse wereldbeeld? Bij Descartes is het ‘more geometrico’ gestructureerde wereldbeeld als het ware gemechaniseerd; het zit geheel logisch-mathematisch in elkaar. In de visie van Descartes verloopt in de natuur alles volgens mechanische wetten in volkomen gedetermineerde schema’s. Dieren worden als automaten gezien, ze hebben geen ziel, en het is dus ook toegestaan je toegang tot hun innerlijk te verschaffen, om vivisectie te plegen. In het klooster van Port-Royal maakte men zich vrolijk over mensen die medelijden met dieren hadden die geslagen werden. Dieren waren uurwerken; de geluiden die zij gaven wanneer ze werden geslagen waren de geluiden van een kleine veer die werd geraakt, maar het hele lichaam was zonder gevoel.³⁷

Het ‘Mechanismus’, noteerde Ten Kate, komt toe aan de dieren en het dierlijke gaat ‘zonder behulp van Ziel of Geest, zonder Denken of wezendlijk Gevoel’. Deze benadering nu, zo meent hij, baant de weg ‘om verder ook alle de Bewegingen in den Mensch met een *diergelyk* Oog aen te zien’³⁸. Maar dat zou verschrikkelijk zijn: de mens is geen dier, maar ‘ganschelyk van de Beesten onderscheiden’.³⁹

Dat is het, dunkt me. Dat benadrukken van de taal als menselijk prerogatief doet Ten Kate niet om zich af te zetten tegen de evolutietheorie; dat zou een wonderlijk anachronisme zijn. Maar hij vreest een extrapolatie van het cartesiaans mechanisme vanuit het dierlijke in de richting

---

³⁶ *H.T.K. Jr.* staat voor Herman ten Kate Jr (1705-1728), een oomzegger van Lambert. In zijn rouwvers dichtte Arnold Hoogvliet (1686-1763): “Hoe stond de Godsvrucht, die van ’s Heilands liefde brandt / niet opgetogen om dit gadeloos verstand, / wanneer mijn koopman drie uitmuntende juweelen / ‘Gemoedsbedenkingen’ der wereld mee wou deelen!” (naar C.L. ten Kate, *Lambert ten Kate Hermansz.*, 61).

³⁷ Cf. J. Bots, *Tussen Descartes en Darwin. Geloof en Natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland* (Assen 1972), 136-139.

³⁸ Ten Kate, *De Schepper en zijn Bestier*, *4r (mijn curs.).

³⁹ Ten Kate, *Drie gewichtige bedenkingen*, 42.

van de mens, van het geestelijke, “zo dat ’er niets overschoot voor eenige Vrye Wille”.⁴⁰ De mechanisering van de menselijke geest, zo iets mag niet gebeuren. Ten Kate trekt een duidelijke lijn: de mens, “dat grootste Wonderstuk des gantschen Aerdbodems”,⁴¹ is principieel onderscheiden van het dier en het door God geschonken taalvermogen is daar mede teken en zegel van.

De oplettende tijdgenoot die de Ten Kates “Lof der sprake” las, zal de positiekeuze van Ten Kate temidden van de discussies van die tijd onmiddellijk begrepen hebben. Met die tweede redewisseling gaf Ten Kate een soort visitekaartje af. De taalstudie verdiende ook vanuit godsdienstig standpunt ruimschoots de vele “arbeid en aendagt” die de Amsterdamse *Privatgelehrter* er in de volgende jaren aan zou besteden.

4. Slotopmerkingen

And thus much concerning God; to discourse of whom from the appearances of things, does certainly belong to Natural Philophy

Isaac Newton, *Principia Mathematica*⁴²

In de Amsterdamse kringen waarin Verwer en Ten Kate verkeerden was Newton niet een onbekende grootheid. Hij werd gezien als een superieur wetenschapper die ook godsdienstig correcte ideeën erop na hield. Door Verwer en Ten Kate blijkt Newton als een soort exorcist ingezet te zijn tegen ‘foute’ denkers, verleidende geesten zoals Spinoza en Descartes. Newtons wetenschappelijke ideeën konden ook mooi in de taalkunde gebruikt worden, wat zowel in Verwers taalkundige stukken uit de jaren 1707-1709 duidelijk wordt als ook in Ten Kates werkwijze in de *Aenleiding*, waaraan hij in de jaren 1710-1723 gewerkt heeft. Om deze Britse connectie wat scherper in beeld te krijgen was het nodig om juist andere dan taalkundige geschriften in de beschouwing te betrekken. Te vaak zien wetenschappers hun collega’s van toen en nu als eendimensionaal.

Jonathan Israel heeft zijn boek over de ‘Radical Enlightenment’ als ondertitel meegegeven ‘philosophy and the making of modernity’. Ik denk dat de reactie op die Radicale Verlichting, daarbij inbegrepen de nadruk op een empirisch-inductieve benadering, zeker wat de taalkunde in

---

⁴⁰ Ten Kate, *De Schepper en zijn Bestier*, *5r .

⁴¹ Ibidem, 110.

⁴² Newton, “General Scholium” [1713] in *Mathematical Principles*, 542-547, aldaar 546.

Nederland betreft, voor lange tijd de toon heeft gezet. Grootse deductieve systemen komen in de Nederlandse taalwetenschap nauwelijks meer voor, tot aan laten we zeggen de komst van de generatieve grammatica in de jaren zestig van de twintigste eeuw. In dat opzicht zeker hebben de discussies rond 1700 wezenlijk bijgedragen aan het scheppen van de ‘moderne’ linguïstiek.

Tenslotte. In 1767 verscheen in Parijs het tweedelige werk van Nicolas Beauzée (1717-1789), de fraaie *Grammaire générale ou exposition raisonnée des éléments nécessaires du langage, pour servir de fondement à l'étude de toutes les langues*. Het boek werd nog in 1819 herdrukt, in het jaar dat het eerste deel van Jacob Grimms *Deutsche Grammatik* verscheen. In zijn “préface” schrijft de Franse grammaticus:

la voie de l'observation & de l'expérience est la seule qui puisse nous mener à la vérité. Descartes, ce génie puissant, l'honneur de son siècle & de la France sa patrie, séduit par les délires de son imagination féconde, fabriqua dans son cabinet le système ingénieux des tourbillons pour expliquer celui de l'univers: *Newton, génie aussi vaste*, mais rendu plus sage par les écarts mêmes de notre philosophe, *vint avec des faits & des expériences répétées, vérifiées, comparées; & les tourbillons de Descartes disparurent. Il en est partout comme en physique*: nous ne pouvons, dans quelque genre que ce soit, connoître les causes que par les effets, ni les principes des arts que par leurs productions; & il n'y a qu'une longue suite d'expériences, d'observations, & de comparaisons, qui puisse nous mettre en état d'apprécier la juste valeur, l'étendue, & les bornes d'un principe.⁴³

Wie zei ook weer dat in Nederland alles vijftig jaar later gebeurde?

---

⁴³ Nicolas Beauzée, *Grammaire générale ou exposition raisonnée des éléments nécessaires du langage, pour servir de fondement à l'étude de toutes les langues* (Paris 1767; repr. Stuttgart-Bad Cannstatt 1974) I, xiv-xv (mijn curs.).